International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

गौरी देशपांडे ते शांता शेळके : मराठी स्त्री कवितेतील भावविश्व, निसर्ग सौंदर्य आणि नातेसंबंधातील रूपांतरे

[1]घोंगडे शितल अविनाश

संशोधक विद्यार्थिनी, मराठी विभाग

श्री जे.जे.टी. विश्वाविद्यालय, राजस्थान, भारत

[2]डॉ. प्रतिभा घाग सोनी

संशोधन मार्गदर्शक, मराठी विभाग

श्री जे.जे.टी. विश्वाविद्यालय, राजस्थान, भारत

गोषवारा

मराठी स्त्री कविता ही केवळ भावनांची अभिव्यक्ती नसून ती स्त्रीच्या अस्तित्वाचा, आत्मशोधाचा आणि सामाजिक परिवर्तनाचा आरसा आहे. प्रस्तुत संशोधनात गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके या दोन भिन्न प्रवृत्तींच्या कवयित्रींच्या कवितांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनाचे केंद्रबिंदू म्हणजे स्त्रीच्या भावविश्वाचे स्वरूप, निसर्ग सौंदर्याची संकल्पना आणि नातेसंबंधातील रूपांतरे. गौरी देशपांडे यांच्या कवितेत बौद्धिकता, आत्मसंघर्ष आणि वास्तववादी दृष्टी दिसते, तर शांता शेळके यांच्या कवितेत कोमलता, भावनांची ओल आणि जीवनातील साधेपणाचे सौंदर्य दिसून येते. दोन्ही कवयित्री स्त्रीच्या भावनात्मक आणि सामाजिक प्रवासाचे वेगळे पैलू मांडतात, पण त्यांच्या कवितांमधील स्त्रीची स्वत्वाची जाणीव आणि आत्मभान हा समान धागा आहे. या संशोधनाद्वारे मराठी स्त्री कवितेच्या प्रवाहात 'निसर्ग सौंदर्य' या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा तसेच नातेसंबंधातील बदलत्या स्त्रीदृष्टीचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यास स्त्रीच्या अंतर्मनातील संवेदनशीलता आणि विचारांची खोली दोन्ही प्रतिबिंबित करतो आणि मराठी कवितेत उदयास आलेल्या नव्या स्त्रीस्वराला अधोरेखित करतो.

मुख्य शब्द: मराठी स्त्री कविता, गौरी देशपांडे, शांता शेळके, निसर्ग सौंदर्य, भावविश्व, नातेसंबंध.

1. परिचय

मराठी कवितेचा इतिहास पाहिला असता तिचा प्रवास हा समाजातील घडामोडी, मानवी भावना, आणि बदलत्या विचारप्रवाहाशी घट्ट जोडलेला दिसतो. पारंपरिक काळात कवितेचे केंद्र हे प्रामुख्याने पुरुष अनुभवांवर आधारित होते. प्रेम, विरह, निसर्ग, भक्ती किंवा तत्त्वज्ञान यांसारख्या विषयांवर कविता होत असल्या तरी स्त्रीचे स्वतंत्र भावविश्व त्यात विरळच आढळते. परंतु विसाव्या

शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्री शिक्षण, सामाजिक जागृती आणि स्त्रीवादी विचारांच्या वाढत्या प्रभावामुळे स्त्रीकवितेचा एक नवीन अध्याय सुरू झाला. या काळात कवयित्रींनी स्वतःच्या अनुभूतींना आणि विचारांना निर्भीडपणे अभिव्यक्त करायला सुरुवात केली. त्यातून स्त्रीच्या अंतर्मनातील गुंतागुंती, नातेसंबंधातील संघर्ष, आणि अस्तित्वाच्या शोधाची अभिव्यक्ती मराठी साहित्यात उमटू लागली.

स्त्रीकविता ही केवळ कोमल भावनांची अभिव्यक्ती नसून ती जीवनातील वास्तवाचे आणि स्त्रीच्या अनुभवांचे कलात्मक रूप आहे. या कवितेत स्त्रीची भूमिका केवळ प्रेमिकेची किंवा गृहिणीची राहिली नाही, तर ती एक विचारवंत, निरीक्षक आणि समाजातील स्वतंत्र अस्तित्व असलेली व्यक्ती म्हणून उभी राहते. या संदर्भात "निसर्गं सौंदर्य" ही संकल्पना विशेष ठरते. सौंदर्याचा अर्थ इथे अलंकारिकतेत नसून वास्तवातील साधेपणा, वेदना, आणि अनुभवांच्या गांभीर्यात आहे. अशा वास्तववादी आणि प्रामाणिक दृष्टिकोनातून व्यक्त होणारे सौंदर्य हेच स्त्रीकवितेचे वेगळेपण निर्माण करते. गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके या दोन कवयित्री या प्रवासातील दोन भिन्न पण परस्परपूरक टप्प्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. गौरी देशपांडे यांच्या कवितांमध्ये विचारप्रधानता, बौद्धिक आत्मपरीक्षण, आणि नात्यांबद्दलचे प्रश्न उपस्थित करणारी स्त्री दिसते. त्यांच्या कवितेत समाजाशी आणि स्वतःशी संवाद साधणारी, कधी बंडखोर तर कधी आत्ममग्न स्त्री बोलते. प्रेम, विवाह, आणि स्त्रीच्या वैयक्तिक आयुष्यातील संघर्ष यांचा ते निडरपणे शोध घेतात. त्यांच्या लेखनातून स्त्रीची अंतर्गत गुंतागुंत आणि तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठीची झुंज स्पष्ट दिसते.

दुसरीकडे, शांता शेळके यांच्या कवितांमध्ये संवेदनशीलता, कोमलता आणि भावनिक परिपक्वता दिसते. त्या मानवी नात्यांकडे अधिक भावनिक आणि अनुभवात्मक दृष्टिकोनातून पाहतात. त्यांच्या कवितांमधील साधेपणा, सूक्ष्म भावनांची अभिव्यक्ती, आणि जीवनातील गोड-तिखट अनुभव हे "निसर्गं सौंदर्य"चे मूर्त स्वरूप आहे. त्यांच्या लेखनात प्रेम, विरह, आणि आपलेपणाची ओल असूनही ते आत्मभानाने ओतप्रोत आहे. या दोन्ही कवयित्रींच्या रचनांमधून स्त्रीच्या भावविश्वाचा उत्क्रांतीशील प्रवास दिसतो. पारंपरिक स्त्री प्रतिमेपासून स्वाभिमान आणि स्वतंत्र विचारांच्या दिशेने झालेला बदल त्यांच्या कवितेत प्रभावीपणे जाणवतो. नातेसंबंधांबद्दल स्त्रीची भूमिका आणि दृष्टिकोन यात झालेला बदल — आई, प्रेयसी, पत्नी किंवा कवयित्री म्हणून तिचे बदलते अस्तित्व या सर्व पैलूंना या कवितांमधून कलात्मक अभिव्यक्ती मिळाली आहे. अशा प्रकारे, "गौरी देशपांडे ते शांता शेळके" हा कालखंड मराठी स्त्री कवितेच्या विकासातील परिवर्तनाचा महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. या अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे या दोन्ही कवयित्रींच्या कवितांमधून स्त्रीच्या भावविश्वातील नवनवीन छटा, "निसर्गं सौंदर्य"ची संकल्पना, आणि बदलत्या नातेसंबंधांमधील स्त्रीच्या मानसिकतेतील रूपांतरे यांचा सखोल मागोवा घेणे. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रीचे अंतर्मन, तिचे आत्मभान आणि जीवनातील अनुभवांचा विस्तार समजून घेणे म्हणजे मराठी स्त्री कवितेच्या उत्क्रांतीचा मूळ प्रवाह शोधणे होय.

1.1 स्त्री कवितेचा सामाजिक व साहित्यिक संदर्भ

मराठी साहित्यात स्त्री कवितेचा विकास हा केवळ साहित्यिक घडामोडींचा परिणाम नसून सामाजिक परिवर्तनाशीही निगडित आहे. समाजातील स्त्रीची भूमिका दीर्घकाळ मर्यादित, अबोल आणि गौण राहिली. तिचे स्थान कुटुंब, परंपरा आणि सामाजिक रूढी

International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

यांच्याभोवतीच केंद्रित होते. तथापि, स्वातंत्र्यलढा, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रीवादी विचारसरणीचा उदय आणि आधुनिकतेचा प्रभाव यामुळे स्त्रीने स्वतःचा स्वतंत्र आवाज शोधण्यास सुरुवात केली. या नव्या जाणिवेने स्त्रीच्या अभिव्यक्तीला दिशा दिली आणि त्या अभिव्यक्तीचे सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे कविता ठरले.

पूर्वीच्या मराठी कवितेत स्त्री ही विषयवस्तू म्हणून दिसते, परंतु कवी म्हणून तिचा आवाज दुर्मिळ होता. पुरुषकवींच्या कवितेतून स्त्रीचे चित्रण आदर्श, कोमल आणि भावनाशील अशा चौकटीत बंदिस्त झाले होते. परंतु जेव्हा स्त्री स्वतः कविता लिहू लागली, तेव्हा तिच्या लेखनातून तिच्या आयुष्याचे, वेदनांचे आणि अनुभवांचे वास्तववादी चित्र उभे राहिले. ती आता पुरुषदृष्टीतून पाहिली जाणारी प्रतिमा नव्हे, तर स्वतःच्या नजरेतून स्वतःचे अस्तित्व ओळखणारी व्यक्ती झाली. या परिवर्तनातूनच स्त्री कवितेचा सामाजिक आणि साहित्यिक प्रवास घडला.

या नव्या स्त्रीकवितेचा केंद्रबिंदू म्हणजे आत्मभान आणि अनुभवाची प्रामाणिकता. प्रेम, नातेसंबंध, एकाकीपणा, मातृत्व, देह, आणि अस्तित्व यांसारख्या विषयांना तीव्र भावनिक व वैचारिक परिमाण प्राप्त झाले. प्रेम ही केवळ भावना न राहता एक गुंतागुंतीचा अनुभव ठरला; नातेसंबंध हे केवळ जबाबदाऱ्या नव्हे तर आत्मशोधाचे साधन बनले. स्त्रीच्या कवितेत आत्मसंघर्ष, बंधनांविरुद्धची झुंज, आणि स्वतंत्रतेकडे वाटचाल या सर्वांचा प्रभावी आविष्कार दिसू लागला. या काळात "निसर्ग सौंदर्य" ही संकल्पना उदयास आली — म्हणजेच वास्तवातील साधेपणातले सौंदर्य. ही संकल्पना पारंपरिक अलंकारिकतेला नाकारते आणि जीवनातील साधेपणा, तुटलेपणा, आणि अपूर्णतेतले सौंदर्य अधोरेखित करते. स्त्रीकवितेत हे निसर्ग सौंदर्य म्हणजे अनुभवांची सच्चाई, भावनांची पारदर्शकता आणि जीवनाच्या वस्तुस्थितीचे प्रामाणिक दर्शन होय. अशा कवितेत प्रेम गोडही असते आणि कटूही; सौंदर्य आकर्षक असते पण त्यात वेदनेची किनार असते.

गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके यांच्या कवितांमधून या सामाजिक-साहित्यिक संदर्भाची प्रगल्भ अभिव्यक्ती दिसते. एकीकडे देशपांडे यांच्या कवितेत विचारप्रधान, आत्मपरीक्षण करणारी स्त्री आढळते, तर दुसरीकडे शेळके यांच्या रचनांत कोमल भावस्पर्श, जीवनातील साधेपणा आणि संवेदनशीलतेचा ओलावा जाणवतो. या दोघींच्या कवितांमधून मराठी स्त्री कवितेचा सामाजिक संघर्ष, निसर्ग सौंदर्य आणि अस्तित्वाच्या शोधाची कलात्मक अभिव्यक्ती स्पष्टपणे उमटते.

1.2. गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके यांचा परिचय

गौरी देशपांडे या आधुनिक मराठी साहित्यातील बहुआयामी व्यक्तिमत्व होत्या. त्यांनी इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषांमध्ये कथा, कविता, निबंध आणि अनुवाद यासह अनेक क्षेत्रांत लेखन केले. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रीच्या विचारविश्वाचा बौद्धिक आणि आत्मपरीक्षणात्मक पैलू उलगडतो. त्यांचा काळ हा स्त्रीच्या वैचारिक स्वतंत्रतेचा आणि समाजाविषयी प्रश्न उपस्थित करण्याचा होता. त्यांनी आपल्या कवितांमधून स्त्रीच्या अंतर्मनातील द्वंद्व, नातेसंबंधांतील अस्थिरता आणि समाजाच्या रूढ चौकटीत अडकलेल्या स्त्रीच्या मानसिकतेचा

सखोल अभ्यास मांडला. गौरी देशपांडे यांच्या कवितांमध्ये केवळ भावना नाहीत, तर विचारांचे गांभीर्य आणि संवेदनशील आत्मपरीक्षण आहे. प्रेम, एकाकीपणा, आणि अस्तित्व यांसारख्या विषयांवर त्यांनी प्रगल्भतेने विचार मांडले.

दुसरीकडे, शांता शेळके या मराठी कवितेच्या गेय परंपरेतील सर्वाधिक लोकप्रिय आणि संवेदनशील कवयित्रींपैकी एक आहेत. त्यांचे लेखन अत्यंत सोप्या, पण गहि-य अर्थपूर्ण भाषेतून भावनांची सच्चाई व्यक्त करते. शांता शेळके या मूळतः गीतकार असल्या तरी त्यांच्या कवितांमध्ये मानवी जीवनातील सूक्ष्म भावनांचे आणि नातेसंबंधातील ओलाव्याचे चित्रण विलक्षण नजाकतीने आढळते. त्यांच्या कवितांमधील प्रेम हे केवळ रोमँटिक भावनेपुरते मर्यादित नाही; ते नात्यांमधील आत्मीयतेचे आणि समर्पणाचे प्रतीक आहे. त्यांनी स्त्रीच्या भावविश्वात कोमलता, मातृत्व, विरह, आणि आत्मभानाचा सुंदर संगम घडविला. या दोन्ही कवयित्रींच्या लेखनाचा तुलनात्मक अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो कारण त्या दोन वेगळ्या भावदृष्टींचे प्रतिनिधित्व करतात. गौरी देशपांडे यांच्या कवितांमध्ये बुद्धिवादी, आत्मसंघर्षी आणि प्रश्न विचारणारी स्त्री दिसते, जी सामाजिक बंधनांना आव्हान देते. शांता शेळके यांच्या कवितांमध्ये मात्र भावनांचा ओलावा, जीवननिष्ठतेचा स्वीकार आणि साधेपणातील सौंदर्य जाणवते. देशपांडे यांच्या कवितेत विचार प्रधानता असून, शेळके यांच्या कवितेत भावनांची नाजूक अभिव्यक्ती आहे. त्यामुळे या दोन्ही कवयित्री मराठी स्त्री कवितेच्या विकासातील दोन महत्त्वाचे टप्पे ठरतात — एकीकडे विचारप्रधानता, आत्मभान आणि बौद्धिक दृष्टिकोन तर दुसरीकडे भावनांची सच्चाई, जीवनातील कोमलता आणि गेयतेची सहजता. या द्वैधतेमुळेच मराठी स्त्री कवितेचा पट अधिक विस्तारतो आणि स्त्रीच्या विविध मानसिक स्तरांचा, नात्यांचा व अनुभूतींचा समतोल अभ्यास शक्य होतो.

1.3 भावविश्व आणि निसर्ग सौंदर्य

मराठी स्त्री कवितेचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे सखोल भावविश्व आणि त्यातील प्रामाणिकता. स्त्री कवयित्रींच्या लेखनात तिच्या जीवनातील अनुभव, संवेदना, संघर्ष आणि आत्मशोध यांचा प्रभावी आविष्कार आढळतो. स्त्रीचे भावविश्व हे केवळ प्रेम किंवा विरहापुरते मर्यादित नसून, तिच्या अस्तित्वाशी, समाजाशी आणि स्वतःशी असलेल्या नात्यांचा शोध घेणारे आहे. या भावविश्वात आत्मभान, एकाकीपणा, संवेदनशीलता, आणि अस्तित्वाचे प्रश्न हे केंद्रस्थानी असतात.

गौरी देशपांडे यांच्या कवितांमधील भावविश्व बौद्धिकतेने ओतप्रोत आहे. त्या भावनांना आंधळेपणाने स्वीकारत नाहीत, तर त्यांचे चिकित्सक विश्लेषण करतात. त्यांच्या कवितांतील प्रेम हे अनेकदा संघर्षमय आणि आत्मशोधात्मक आहे. त्या नात्यांच्या गुंतागुंतीकडे प्रश्नार्थक दृष्टीने पाहतात आणि स्त्रीच्या भावनिक गरजांना विचारप्रधान चौकटीत मांडतात. त्यांच्याकडे भावना ही विचारांपासून वेगळी नसून, ती विचारांचा एक विस्तार आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितांमध्ये सौंदर्य हे केवळ संवेदनशीलतेत नव्हे, तर बौद्धिक प्रामाणिकतेत दडलेले आहे. तर शांता शेळके यांच्या कवितांमध्ये भावविश्व कोमल, स्पंदनशील आणि गेय आहे. त्यांच्या लेखनातील प्रेम हे शांत, आत्मीय आणि भावनिक आहे. त्या वेदनाही गातात, पण त्या वेदना गोड आणि जीवनस्वीकाराच्या रंगात रंगलेल्या असतात. त्यांचे भावविश्व साधेपणातल्या गहि-यपणाचे दर्शन घडवते. “निसर्ग सौंदर्य” ही संकल्पना त्यांच्या कवितांमधून अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त होते

म्हणजेच बाह्य अलंकार किंवा कृत्रिमतेपासून दूर, वास्तवातील सौंदर्य. "निसर्ग सौंदर्य" म्हणजे कृत्रिमतेपासून मुक्त असलेले, साधे पण गहिरे सौंदर्य. हे सौंदर्य जीवनाच्या वास्तवाशी जोडलेले आहे. स्त्रीकवितेत हे सौंदर्य म्हणजे वेदना, एकाकीपणा, आणि संघर्ष यांतील प्रामाणिकता. गौरी देशपांडे यांच्या कवितेत हे सौंदर्य आत्मपरीक्षणाच्या माध्यमातून प्रकट होते, तर शांता शेळके यांच्या कवितेत ते भावनांच्या सच्चेपणातून उमटते. दोन्ही कवयित्रींच्या रचनांमधून भावविश्व आणि निसर्ग सौंदर्य या दोन संकल्पना परस्पर गुंफलेल्या दिसतात. देशपांडे यांच्या कवितेत विचारांचा कठोरपणा आणि भावनांची तीव्रता आहे, तर शेळके यांच्या कवितेत मृदुता आणि संवेदनशीलतेचा ओलावा. या दोन भिन्न प्रवृत्ती एकत्र आल्यामुळे मराठी स्त्री कवितेला वास्तव, गहिरेपणा आणि सौंदर्याचे नवे परिमाण लाभले.

1.3.1 नातेसंबंधातील रूपांतरे

मराठी स्त्री कवितेचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे नातेसंबंधांविषयी स्त्रीची बदलती मानसिकता. पारंपरिक मराठी समाजात स्त्रीला कुटुंब, प्रेम, विवाह आणि मातृत्वाच्या चौकटीत बांधून ठेवण्यात आले. तिच्या नात्यांची व्याख्या इतरांनी केली, आणि तिच्या भावना समाजाने ठरवलेल्या सीमांत राहिल्या. पण आधुनिक काळात स्त्रीने या चौकटींना प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. कवितेच्या माध्यमातून तिने नातेसंबंधांचे पुनर्मूल्यांकन केले आणि स्वतःच्या भावनांना, स्वप्नांना आणि स्वत्वाला अभिव्यक्ती दिली. गौरी देशपांडे यांच्या कवितांमध्ये हे रूपांतर तीव्रतेने जाणवते. त्यांच्या कवितेत प्रेम हे केवळ भावनिक अनुभव नसून बौद्धिक संवाद आहे. त्या प्रेमात बंधनांना जागा नाही; ते स्वतंत्रतेचा शोध आहे. त्यांच्या कवितांमधील स्त्री ही स्वतःशी प्रामाणिक आहे ती प्रेम करते, पण त्याच वेळी नात्यांतील असत्य स्वीकारत नाही. देशपांडे यांच्या कवितेत नात्यांचा गाभा म्हणजे परस्पर आदर आणि स्वातंत्र्याची जाणीव.

शांता शेळके यांच्या कवितांमध्ये नातेसंबंध अधिक भावनिक आणि जीवनाभिमुख आहेत. त्या नात्यांतील कोमलता, विरह, आणि गोड-तिखट अनुभवांना अत्यंत सुलभ भाषेत मांडतात. त्यांच्या स्त्री पात्राला नात्यांमधील तुटलेपण जरी जाणवले, तरी ती स्वीकाराने जगते. तिच्या भावनांमध्ये समर्पण आहे, पण अधीनता नाही. ती प्रेमातही स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवते. या दोन्ही कवयित्रींच्या रचनांमधून नात्यांबद्दल स्त्रीची नवी जाणीव स्पष्ट होते नातेसंबंध हे आता केवळ जबाबदाऱ्या किंवा सामाजिक बंधनांचे प्रतीक नाहीत, तर आत्मशोधाचे साधन आहेत. स्त्री या नात्यांमधून स्वतःला ओळखते, आणि आपल्या अस्तित्वाचा अर्थ शोधते. अशा प्रकारे, गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके यांच्या कवितांमधील नातेसंबंधांचा प्रवास हा मराठी स्त्री कवितेच्या उत्क्रांतीचा आरसा आहे. एकीकडे बौद्धिक आत्मभान आणि वैचारिक स्वातंत्र्य, तर दुसरीकडे भावनिक सच्चाई आणि जीवनस्वीकार या दोन्ही प्रवृत्ती नातेसंबंधांच्या रूपांतरे अधिक समृद्ध आणि वास्तववादी बनवतात.

२.साहित्य पुनरावलोकन

नीलिमा पाटील (२०२१) यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांतील मातृत्वभावनेचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांमधील आई ही केवळ जन्मदात्री नाही, तर ती पालक, शिक्षक आणि मार्गदर्शक या सर्व भूमिका निभावते. पाटील यांच्या मते बहिणाबाईंच्या

कवितांतील 'आई' म्हणजेच समाजाची मूळ प्रेरणा आहे. त्या सांगतात की बहिणाबाईंची आई ही स्त्रीशक्तीचं प्रतिक आहे जी कधी थकते, तर कधी लढते, पण कधीही हार मानत नाही. पाटील यांनी असेही नमूद केले आहे की बहिणाबाईंच्या कवितांमध्ये मातृत्व केवळ जैविक प्रक्रिया नाही, तर ती एक आध्यात्मिक अनुभव आहे. ग्रामीण स्त्रीच्या अशा गहन भावनांना शब्दरूप देताना बहिणाबाई अत्यंत संयत आणि विचारशील भाषाशैली वापरतात, ज्यामुळे ही कविता सर्वसामान्य माणसाच्या मनालाही भिडते.

जाधव (२०२१) यांच्या "समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवा" या अभ्यासात समकालीन काळातील स्त्रीचे बदलते वास्तव आणि त्याचे कवितेतील प्रतिबिंब यावर सखोल विचार करण्यात आला आहे. १९७५ नंतरच्या कालखंडात स्त्री विषयक जाणीवांचे आणि स्त्रीवादी जाणिवांचे स्वरूप स्पष्ट होत गेले. कवयित्रींच्या कवितांमध्ये केवळ भावना नाही, तर विचार, प्रश्न आणि बंडखोरीही प्रकट होते. या लेखात कविता या वाङ्मयप्रकाराची प्रयोगशीलता आणि सामाजिक प्रतिबद्धतेची भूमिका अधोरेखित करताना, स्त्रीच्या जीवनानुभवांमधील सामाजिक, धार्मिक, जातीवर्गीय आणि लैंगिक अन्यायांचं भान मांडलं आहे. केवळ सोशिकता किंवा आदर्श स्त्रीत्वाचा गौरव न करता स्त्रीला समानतेचा आवाज मिळावा यावर कवयित्री भर देतात. समकालीन कवितांमधील 'स्त्री' हा केवळ विषय नसून, ती कर्ता आहे, विचारवंत आहे, आणि समांतर अनुभवाची साक्ष आहे हे लेख नमूद करतो. या लेखात समकालीन स्त्रीकविता ही आधीच्या परंपरेचा भक्कम पाया घेऊन अधिक ठोस, सजग आणि सामाजिक संवाद घडवणारी ठरते, हे प्रभावीपणे मांडले आहे.

वावगे (२०२१) यांनी शांता शेळके यांच्या कवितेतील सौंदर्य, स्वाभाविकता आणि जीवनदृष्टीचा सुस्पष्ट मागोवा घेतला आहे. 'गोंदण', 'अनोळख' आणि 'जन्मजान्हवी' या कवितासंग्रहांचा अभ्यास करताना, लेखिका त्यांच्या कवितेतील नव्यता, भावसंपन्नता आणि प्रगल्भता अधोरेखित करतात. शेळके यांची कविता प्रतिमारम्य असूनही सहजसुंदर, स्वप्नाळू आणि वास्तववादी अशा द्वंद्वात्मक स्वरूपाची आहे. शांता शेळके यांच्या कवितेतील प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे परमेश्वरी श्रद्धा, निसर्गातील सौंदर्यदृष्टी, आणि जीवनातील सकारात्मकतेचा आस्वाद. त्यांनी निसर्गाला ईश्वररूप मानत जीवनातील चांगुलपणावर विश्वास ठेवला. "माझी कविता म्हणजे माझं समाधान" असे त्यांनी म्हटले होते, आणि तेच समाधान त्यांच्या कवितेतून वाचकांपर्यंत पोचते. शेळके यांच्या कवितांमध्ये फुलांचा सुगंध, पावसाची सर, निसर्गाची भव्यता अशा प्रतिमा वापरून सौंदर्यवादाची ठसठशीत छाप उमटलेली आहे. वावगे यांचा लेख त्यांच्या कवितेतील सुसंवेदनशीलतेचा आणि सौंदर्याच्या अभिजाततेचा नेमका वेध घेतो, जो शांता शेळके यांच्या योगदानाचा समग्र आढावा देतो.

मीरा दत्तू गायकवाड (२०२१), या अभ्यासात मध्ययुगीन संत साहित्यातील स्त्रीजीवन आणि संत जनाबाईंची स्त्रीवादी भूमिका यांचे विश्लेषण केले आहे. प्राचीन भारतीय काळात स्त्रीजीवन हे अत्यंत अनुकूल होते, जिथे स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार आणि शिक्षणाची संधी मिळत होती. त्या काळातील स्त्रिया स्वतःच्या निर्णयांचा स्वातंत्र्याने उपयोग करत होत्या. वेदपूर्वकाळात स्त्रियांना स्वातंत्र्य, शिक्षण आणि जोडीदार निवडीचे हक्क होते, जे स्त्रीवादी चळवळीच्या आधुनिक तत्त्वांना पूरक ठरतात. तथापि, मध्ययुगात परिस्थिती बदलली आणि भारतीय स्त्रीजीवन गुलामगिरीच्या गर्तेत ढकलले गेले. या संक्रमणाची कारणे आणि त्याचे परिणाम या

संशोधनातून तपासले जातात. संत जनाबाईंच्या साहित्याने मध्ययुगीन स्त्रीजीवनात स्त्रीवादी विचारांची ठसठशीत छाप उमटवली आहे, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

अनघा कुलकर्णी (२०१६) यांनी शांता शेळके यांच्या कवितांतील स्त्रीजीवनाच्या बदलत्या रूपांचा अभ्यास करताना 'संवेदनशील आधुनिक स्त्री' या संकल्पनेला विशेषतः अधोरेखित केले आहे. त्यांच्या मते, शांता शेळकेंच्या कवितांमधील स्त्री पारंपरिक चैकटीत असूनही अंतर्मुख आणि स्वतंत्र विचारांची आहे. ही स्त्री स्वतःच्या भावना, निर्णय आणि अस्तित्वाबद्दल जागरूक आहे प्रेम करते, पण आत्मसन्मानही जपतेय ती समर्पित असते, पण विसर्जित होत नाही. कुलकर्णी म्हणतात की शांता शेळकेंची कविता ही नुसती सौंदर्याची किंवा निसर्गाची अभिव्यक्ती नाही, तर ती स्त्रीच्या अंतरंगात चालणार्या बदलांचा आरसाही आहे. विशेषतः 'श्रावणमासी' सारख्या कवितांमध्ये ज्या प्रकारे स्त्रीचे मन, ऋतू, आणि आठवणी यांचं नातं उलगडलं जातं, ते फारच सूक्ष्म आणि संवेदनशील आहे. कुलकर्णी यांनी हेही स्पष्ट केले आहे की शांता शेळके स्त्रीवादाच्या आक्रमक धाटणीऐवजी सौम्य, अनुभूतीप्रधान शैलीने स्त्रीचे जगणे मांडतात. त्यामुळेच त्यांच्या कवितांतील स्त्री ही एक 'अंतर्मुख शक्ती' आहे ती न बोलता खूप काही सांगते. शांता शेळकेंचा स्त्रीदृष्टीकोन हा २०व्या शतकात स्त्रीच्या बदलत्या ओळखीचा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरतो, असे कुलकर्णींचे मत आहे.

सिमा वाघ (२०१६) यांच्या संशोधनानुसार, समकालीन कवयित्री साहित्याला नवा स्त्रीवाद देत आहेत. त्या स्त्रीला केवळ घरकामे करण्याची किंवा मातेस्वरूप असण्याची पद्धत न मानता, ती तिच्या अस्तित्वाला समर्पित एक शक्तिशाली व्यक्तिमत्त्व म्हणून व्यक्त करतात. कविता महाजन यांच्या लेखनामध्ये स्त्रीला जरी समाजातील ताण-तणाव दिसत असले तरी, ती त्यावर मात करत पुढे जाते. यामुळे समकालीन कविता अधिक प्रगल्भ आणि जागतिक बनल्या आहेत.

ए. सक्सेना (२०१६), या लेखात माध्यमांमधील स्त्रियांचे चित्रण आणि त्याचबरोबर साहित्यामधील स्त्रियांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थान यावर सखोल विश्लेषण केले आहे. विशेषतः मराठी कवितांमध्ये स्त्रियांच्या मातृत्व, कौटुंबिक नातेसंबंध आणि त्यांचे कुटुंबातील महत्त्वाचे स्थान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. कवितांमधून स्त्रीच्या मानसिकतेची, तिच्या कुटुंबातील भूमिकांची आणि सांस्कृतिक मान्यतांची प्रतिमा अत्यंत सूक्ष्मतेने रेखाटली आहे. कवितांमधील स्त्रीचे कौटुंबिक जीवन, तिच्या मानसिक संघर्षांचा व कर्तृत्वाचा प्रवास हे केंद्रबिंदू म्हणून वापरण्यात आले आहेत. मातृत्वाच्या जबाबदार्या आणि त्याचे कुटुंबावर होणारे परिणाम याचे विविध पैलू कवितांमधून मांडले गेले आहेत. हे संशोधन माध्यमांतील स्त्रियांच्या भूमिकांवर लक्ष केंद्रित करते आणि त्यांना त्यांच्या जीवनातील विविध आव्हानांचा सामना करण्यास कसे प्रवृत्त केले जाते, हे दाखवते.

शाहू साईनाथ गणपत (२०१६) यांनी "सन् १९७५ नंतरच्या मराठीतील प्रमुख कवयित्रींचे काव्य" या शीर्षकाच्या संशोधन लेखामध्ये आधुनिक मराठी काव्यप्रवासातील स्त्री लेखनाचा अभ्यास मांडलेला आहे. त्यांनी लेखात १९७५ नंतरच्या कालखंडातील स्त्री कवयित्रींच्या कवितांमध्ये दिसून येणारी स्त्री-चेतना, अस्मिता, आत्मभान, आणि समाजव्यवस्थेविषयीचा विद्रोही दृष्टिकोन यावर भर दिला आहे. लेखक सांगतात की भारतातील पारंपरिक साहित्य उपनिवेशवादी प्रभावाखाली होते. परंतु १९६० नंतरच्या सामाजिक, राजकीय

International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

आणि सांस्कृतिक उलथापालथींमुळे दलित, आदिवासी आणि स्त्रियांची आत्मचेतना जागृत झाली. यामुळे मराठीत स्त्रीवादी कविता जन्मास आली. या कवितांमध्ये परंपरा, रूढी, स्त्रीजीवनातील दुःख आणि संघर्ष यांचे प्रभावी दर्शन घडते. लेखामध्ये प्रभा गणोरकर, मल्लिका अमरशेख, अरुणा ढेरे, अश्विनी धोंगडे अशा अनेक कवयित्रींच्या काव्यलेखनाचा विचार केला आहे. स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून जगण्याचा अर्थ, सामाजिक बंधनांमधून मुक्त होण्याचा संघर्ष, आणि स्वतःची ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न या कवितांमधून प्रकट होतो. त्यामुळे हा लेख मराठीतील स्त्री-काव्य परंपरेचा समकालीन संदर्भात अभ्यास करणार्यांसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

शुभदा देशमुख (२०१९) यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांमधील पारंपरिक स्त्रीच्या अनुभवविश्वावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांना 'अनुभवाची कविता' असे संबोधले असून, त्या कविता अनुभवातून जन्मलेल्या आणि संस्कृतीच्या खोल गर्भातून उमललेल्या आहेत, असे म्हटले आहे. पारंपरिक ग्रामीण स्त्री ही पुरुषप्रधान समाजात एका सीमित चैकटीत जीवन जगते. तिच्या जगण्यात उपेक्षा, नित्यकष्ट, पण त्याचवेळी कर्तव्य आणि स्वीकाराची भावना असते. देशमुख यांच्या मते, बहिणाबाई या अशा स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करतात, जिचे भावविश्व स्वतःच घडवलेले असून, ते प्रचलित शिक्षणशास्त्राच्या बाहेरचे आहे. त्या अशिक्षित असल्या तरी त्यांच्या कवितांमधून येणारा प्रगल्भ जीवनदृष्टिकोन आपल्याला अंतर्मुख करतो. शुभदा देशमुख यांनी बहिणाबाईंच्या कवितांतील भाषेची विशिष्टता अधोरेखित करताना सांगितले आहे की ही भाषा फारशी शुद्ध किंवा साहित्यिक नसली तरी तिच्या साधेपणात एक प्रकारचे तेज आहे. ग्रामीण बोलीभाषेतून व्यक्त होणारी ही कविता केवळ सौंदर्यात्मकच नाही, तर ती जीवनसत्त्व असलेली आहे. त्यामुळेच बहिणाबाईंचे लेखन स्त्रीच्या अंतःकरणाचा आवाज ठरतो. देशमुख यांच्या मते, बहिणाबाईंच्या कविता समाजातील स्त्रीच्या स्थितीवर भाष्य करतात, परंतु त्या कोणत्याही प्रकारच्या क्रांतीचा आव आणत नाहीत त्याऐवजी त्या स्त्रीच्या संघर्षातून आलेल्या स्वीकाराची आणि समजुतीची साक्ष देतात.

वैशाली देशपांडे (२०२०) यांच्या मतानुसार बहिणाबाईंच्या कविता म्हणजे स्त्रीच्या 'मौनाची भाषा' आहे. त्यांनी 'मौन' या संकल्पनेचा गूढपणे शोध घेतला असून, बहिणाबाईंच्या कवितांमध्ये व्यक्त न झालेल्या भावना, अस्वस्थता आणि समजुती यांचा सखोल अभ्यास केला आहे. देशपांडे म्हणतात की ग्रामीण स्त्री बाहेरून शांत, समर्पित वाटत असली तरी तिच्यात एक आतला संघर्ष सतत सुरू असतो. बहिणाबाईंच्या कवितांमधून तो संघर्ष डोकावतो कृ पण तो आक्रोश नसतो, तर तो सहनशीलतेचा आणि समजुतीचा अर्थघट आहे. त्यांच्या अभ्यासात हेही दिसते की बहिणाबाई स्वतःच्या कवितांमधून स्त्रीच्या नैतिक आणि सामाजिक स्थितीवर भाष्य करतात, मात्र कोणताही आक्रमक दृष्टिकोन स्वीकारत नाहीत. या कवितांतील स्त्री ही स्तब्ध आहे, पण तिचं मौन बोलकं आहे. ते मौन, देशपांडे यांच्या मते, तिच्या विचारशीलतेचं आणि जीवनदर्शनाचं माध्यम ठरतं.

संशोधनातील अंतर

मराठी स्त्री कवितेवर गेल्या काही दशकांत विविध अभ्यास झाले असले तरी गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके यांच्या कवितांचा तुलनात्मक अभ्यास विशेषतः भावविश्व, निसर्ग सौंदर्य आणि नातेसंबंधातील रूपांतरे या विशिष्ट संकल्पनांच्या संदर्भात फारसा झालेला

दिसत नाही. बहुतांश संशोधनांनी या कवयित्रींच्या स्वतंत्र योगदानावर लक्ष केंद्रित केले आहे, परंतु त्यांच्या लेखनातील भावनिक गाभा, वास्तववादी दृष्टी आणि स्त्रीच्या आत्मशोधाचा परस्परसंबंध यांचे सखोल विश्लेषण अद्याप अपुरे आहे. तसेच, "निसर्ग सौंदर्य" ही संकल्पना म्हणजेच साधेपणातले गहिरे सौंदर्य या दृष्टिकोनातून स्त्रीकवितेचे विश्लेषण करणे ही एक नवी दिशा ठरू शकते. याशिवाय, सामाजिक परिवर्तन, आधुनिकतेचा प्रभाव आणि स्त्रीच्या स्वत्वाच्या शोधाने या कवयित्रींच्या कवितांमधील नातेसंबंधांच्या रचनेत झालेले रूपांतर या विषयावर एकत्रित अभ्यासाची कमतरता आहे. त्यामुळे, या संशोधनाद्वारे मराठी स्त्री कवितेतील भावनिक, बौद्धिक आणि सामाजिक परिवर्तनांचा तुलनात्मक संदर्भात सखोल अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध होते. हे संशोधन या दोन कवयित्रींच्या लेखनातून स्त्रीच्या बदलत्या ओळखीचा आणि तिच्या अंतर्मनातील सौंदर्यदृष्टीचा नवा आशय उलगडण्याचा प्रयत्न करेल.

5.निष्कर्ष

गौरी देशपांडे आणि शांता शेळके यांच्या कवितांमधून मराठी स्त्री कवितेचा एक विस्तृत आणि बहुरंगी पट आपल्यासमोर उभा राहतो. गौरी देशपांडे यांच्या कवितेत स्त्रीचे बौद्धिक आत्मभान, अस्तित्वविषयी प्रश्न विचारण्याची वृत्ती आणि नात्यांविषयी तर्कशुद्ध दृष्टिकोन दिसतो, तर शांता शेळके यांच्या कवितेत स्त्रीचे भावविश्व कोमल, गेय आणि भावस्पर्शी आहे. या दोन्ही प्रवृत्तींमधून स्त्रीच्या मनातील वास्तववाद, भावनिकता आणि स्वातंत्र्याची ओढ स्पष्टपणे जाणवते. 'निसर्ग सौंदर्य' या संकल्पनेच्या माध्यमातून स्त्रीकवितेने कृत्रिम अलंकारिकतेपासून दूर राहून वास्तवातील साधेपणाला कलात्मक रूप दिले आहे. नातेसंबंधांबद्दलची स्त्रीची दृष्टी पारंपरिक चौकटींपलीकडे जात आधुनिकतेच्या आणि स्वत्वाच्या शोधाकडे वळलेली दिसते. या तुलनात्मक अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, मराठी स्त्री कविता केवळ प्रेम किंवा विरहापुरती मर्यादित नसून ती स्त्रीच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि अस्तित्ववादी प्रवासाची साक्षीदार आहे. या संशोधनातून स्त्रीच्या आत्मभानाच्या आणि स्वातंत्र्याच्या जाणिवेचा नव्या पातळीवर अभ्यास होतो. पुढील संशोधनात या कवयित्रींच्या लेखनातील भाषाशैली, प्रतीकात्मकता, आणि स्त्रीवादाशी निगडित सांस्कृतिक संदर्भ या दिशांनी अधिक सखोल अभ्यासाची संधी निर्माण होते.

संदर्भ सुची

1. जाधव, डॉ. स. (२०२१, गुरु). समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील स्त्रीवादी शक्तिका. शार वांगमयः यूजीसी केअर लिस्टेड इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल, ३(४).
2. देशमुख, एस. (2019). बहिणाबाई यांच्या कवितांतील पारंपरिक स्त्रीच्या अनुभवविश्वावर एक अभ्यास. अप्रकाशित संशोधन लेख.
3. देशपांडे, वी. (2020). बहिणाबाई यांच्या कवितांतील स्त्रीच्या मौनाची भाषा. अप्रकाशित संशोधन प्रबंध.
4. गायकवाड, एम. डी. (2021). मध्ययुगीन संतसाहित्यातील स्त्रीजीवन आणि संत जनाबाई यांची स्त्रीवादी भूमिका.
5. जाधव, एस. (2021). समकालीन मराठी कवयित्रींच्या कवितांतील स्त्रीवादी दृष्टिकोन.
6. देशपांडे, जी. (2018). गौरी देशपांडे यांच्या कवितांतील स्त्रीचे स्वत्व आणि नातेसंबंधांचे विश्लेषण.

7. कुलकर्णी, पी. (2020). शांता शेळके यांच्या कवितांतील कोमल भावविश्व आणि गेयतेचे सौंदर्य.

8. पाटील, आर. (2022). मराठी स्त्री कवितेतील भावविश्व: गौरी देशपांडे ते शांता शेळके.

9. जोशी, ए. (2017). स्त्री कवितेतील आत्मशोध आणि अस्तित्वाचा संघर्ष.

10. भोसले, डी. (2021). निसर्ग सौंदर्याची संकल्पना आणि मराठी कवितेतील वास्तववाद.

11. माने, के. (2019). मराठी स्त्री कवितेतील नातेसंबंधांचे रूपांतर आणि आत्मभान.